

LEWIS SPENCE & GERARD GRASMAN

LEGENDEN, MYTHEN EN GODEN VAN EGYPTE

Op basis van de huidige stand van de egyptologie
volledig nieuw vertaald en geactualiseerd

*De tempel van Ramses II te Aboe Simbel
Hij was de 3^e koning van de 19^e Dynastie
Deze tempel is uitgebakt in de rotsformatie!*

Oorspronkelijke uitgave:
Lewis Spence (1874-1955)
Myths and Legends of Egypt
(Bracken Books Londen 1915)
© Copyright 2016 Gerard Grasman
ISBN 9789402158977

© Omslag Peter Beemsterboer - info@beemsfoto.nl

TOELICHTING

GERARD GRASMAN

In deze compleet nieuwe vertaling en op de huidige stand van de egyptologie gebaseerde bewerking is bewust afgezien van de Nederlandse gewoonte Egyptische namen met een *u* [spreek uit *oe*) te transcriberen. De klinker *u* blijft daarom gehandhaafd om de toch al enorme naamsverwarring niet nog groter te maken, te meer omdat er geen enkele zekerheid bestaat over de juiste uitspraak en woorden in Egypte uitsluitend met medeklinkers werden geschreven.

In Nederlandse vertalingen van Engels-, Duits- en Franstalige literatuur vinden we meestal namen die in deze talen met de medeklinker *kb* worden geschreven. De uitspraak daarvan is echter die van de zachte *g*. Daarom is in deze nieuwe editie iedere naam die tot nu toe *gemakshalve* werd gespeld met *kb*, nu gespeld met de combinatie *cb*, met als enige uitzondering het begrip Ankh (het teken van eeuwig leven), omdat de spelling van dit begrip ingeburgerd is. Alleen dankzij het Oud-Koptisch, de liturgische taal van de oude christelijke kerken van Ethiopië die duidelijk verwant is aan het Oud-Egyptisch, hebben moderne linguïsten zich enigszins een voorstelling kunnen maken van de uitspraak.

Een voorbeeld van deze grote naamsverwarring is de naam van de god Chnum, die tot de Egyptische Grote Enneade behoort (het pantheon van negen grote goden). Zijn naam wordt nu eens gespeld als Knemoe, dan weer als Chnemu, Khemu of Chnoem. De eenduidige spelling *Chnum* geniet hier de voorkeur. Ook zijn in deze nieuwe editie consequent de regeringsperiode van iedere koning/farao of zijn of haar tijd van leven volgens belangrijke historische bronnen vermeld, maar zonder de irritante toevoeging *ca.*, omdat geen enkele datering onomstotelijk vaststaat.

Dit maakt het de lezer mogelijk om zo'n man of vrouw beter in de bijna 5000 jarige geschiedenis van Egypte te situeren. Ook maakt het veel gezocht overbodig. Overigens: de titel *farao* werd pas *na 1500 voor Christus* gebruikt voor de koningen of koninginnen van Boven- en Beneden-Egypte, die toen aanspraak maakten op een goddelijke status. Het woord is afgeleid van de term *Per Aa* (Groot Huis of Paleis), maar oorspronkelijk was *Per* het domein rondom een groot tempelcomplex, vaak met een oppervlakte van 10.000 hectare of zelfs meer. De namen van symbooldieren worden geschreven met een hoofdletter, om hun bijzondere natuur aan te duiden. In hoofdstuk I (door mij aan het boek toegevoegd) wordt de mythe over Atlantis besproken, zoals deze via Plato's grootvader Solon, aan Plato is overgeleverd. Uit de vele door Lewis Spence geschreven werken blijkt dat dit verloren continent een bijzonder belangrijke rol in zijn oeuvre heeft gespeeld. Een bewerking van zijn magistrale boek over Egypte zou dan ook niet compleet zijn zonder aandacht aan dit onderwerp te besteden, juist omdat de ware oorsprong van de Egyptische beschaving nog altijd in prehistorische nevelen is gehuld.

Ook besteedde Lewis Spence in diverse werken aandacht aan de Berbers, de Basken en enkele Indianenvolken van Noord-Amerika, omdat hun talen enkele opmerkelijke overeenkomsten laten zien, die hij in verband bracht met Atlantis.

DE BELANGRIJKSTE EGYPTISCHE GODEN

N.B.: zie voor afbeeldingen van veel goden de website: *Egyptische goden en godinnen - de Egyptische be-mel en bel.*

Aker	Keket
Amaunet (Am-Aua)	Maät
Ammit (Amunet, Amoenet)	Mandulis (Mandoelis)
Amon	Mentu (Mentoe)
Amon-Re	Meschent (Meschenet)
Amset (Amsu-Qet: zoon van Horus)	Min (Menu)
Anat	Máahas (Myisis)
Anhur	Mnevis (Mer-Wer)
Anubis	Moet (Mut)
Anuket (Anoekis)	Nunet (Naunet)
Apedemak	Nefertem (Nefertoem)
Apis (Apepi = Ptah)	Neith
Astarte	Nechbet (Nekhbet)
Atum (Atoem)	Nenet
Aton	Nephthys (Nebthet)
Baneb	Nun (Noen of Noe)
Bastet (Bast)	Nut (Noet)
Benen	Osiris
Benu (Benoe)	Pachet
Bes (god in de onderwereld)	Ptah
Buchis (Boechis)	Qetesh (Qadesh)
Chepri	Ra
Chonsu (Chunsoe, Chons)	Renpiti
Asp-Arat (Urt-Hekau)	Reshef (Resheph)
Chnum (Chnoem)	Satet (Satis)
Duamutef (Tuamoetef: zoon van Horus)	Sechmet
Qeb (Geb)	Selket (Selkit)
Hapi (Nijlgod)	Serapis
Hapy (zoon van Horus)	Seshat (Sesjat, Seshad)
Harmachis	Seth (Set)
Hathor	Shu (Sjoe)
Heket	Sobek (Sebek)
Hesat (Hesa)	Sokaris (Sokar, Socharis, Seker)
Hu	Sopdet (Sothis, Sirius)
Horus	Tathenen (Ta-Thenen)
Imhotep	Tawaret (Tauret)
Isis	Tefnut
Qebehsenuf (Kebehsenoef: zoon van Horus)	Thoth
	Wadjet (Uadjet, Boeto of Buto)
	Weretheka

INHOUD

TOELICHTING	3
VOORWOORD	11
Plaatselijke goden	
Het animisme	
Fetisjisme en totemisme	
Scheppingsmythen	
Atum	
De drie Enneaden	
Wat de Egyptenaren onder goden verstonden	
De godheden in de <i>Piramideteksten</i>	
Vroege begrafenis	
De piramiden	
De architectuur van de piramiden	
Verloren gegane piramiden	
Mummificatie	
Grafgaven	
De <i>Ka</i> (dubbel of astraallichaam) en de <i>Chu</i> (het voertuig van ziel en geest)	
De <i>Ba</i> (ziel)	
INLEIDING	13
HOOFDSTUK I - SOLONS BEZOEK AAN EGYPTEN VOLGENS HERODOTUS EN PLATO, EN HUN RELAAS OVER ATLANTIS	36
Atlantis als bakermat	
Plutarchus over Solon	
Plato's versie van Solons verhaal over Atlantis	
Over de vroegste geschiedenis van Atlantis	
De rijkdom van Atlantis	
Grote werken in de hoofdstad	
Leger en staatsinrichting	
De ondergang van Atlantis	
HOOFDSTUK II - ONTDEKKINGEN, GESCHIEDENIS EN GEBRUIKEN VAN HET OUDE EGYPTEN	45
Het Nijldal	
De oorsprong van het volk	

Het onderzoek van Egypte
De vroegste onderzoekingen
Stedenplanning
Paleizen en villa's
Levenswijze in Oud-Egypte
Handel
Landbouw
Wetgeving
Wetenschappen
De boeren
Kleding

HOOFDSTUK III - PRIESTERDOM, MYSTERIËN EN TEMPELS

60

Priesterambten
De Thebaanse clerus
De Mystериë
Griekse Mystериë
De Egyptische tempels
Het Allerheiligste

HOOFDSTUK IV - DE OSIRIS-CULTUS

67

Osiris (*As-ar*)
De *Osirismythe*
Seth, broeder en vijand
De tamarindeboom
Het verdriet van de rouwende Isis
De wraak van Horus
Sir Frazer over Osiris
Simplistische denkbeelden over de maan
Osiris en de *Persephonemythe*
Een alternatieve visie op Osiris
Isis
Isis als belichaming van de Wind (het element Lucht)
De vele attributen van Isis
Horus de Oudere
Horus de Jongere
Horus van de Twee Horizonten
De legende van Tutmoses IV
De grote Sfinx
Heru-Behudeti
Horus versus Seth
Het bloedbad onder de monsters
Andere Horus-legenden

Het Zwarte Zwijn
Seth
Seth en de ezel
Anubis
Thoth
Thoth als zielenrechter
Maät
Het Egyptisch dodenboek
Een oude ontdekking
De drie versies
De Rietvelden
Osiris' reis
Een bestraffingsoord
De Egyptische hemel
Het leven van de gelukzaligen

HOOFDSTUK V - DE GROTE GODEN

115

Ra, de Zonnegod
Rat
De versmelting van mythen
Ra en Osiris
De heilige scarabee
Amon
Amons opkomst
Het orakel van Jupiter-Ammon
Mut, de Almoeder
Ptah
De Seker-bark
Sechmet
De Zeven Wijzen
Bastet
Het jaarfestival van Bastet
Nefertem
Imhotep (ook Imenhotep)
Chnum
De bron van de Nijl, of *Chnum en de zeven magere jaren*
Satet
Anqet
Aton
Invoering van het monotheïsme
Een maatschappelijke omwenteling
Atons attributen
Achnatons lofzang op Aton
Hathor

Hathor als liefdesgodin
De vernietiging van de mensheid verbinderd
Hathors Gestaltes
Hapi, de Nijlgod
Hapi's tegenhangers
Nut (Noet)
Taurt
Hekt
Chonsu (Khonsu)
De prinses en de demon
Mindere goden

HOOFDSTUK VI - EGYPTISCHE LITERATUUR

154

De Egyptische taal en het Egyptisch schrift
De hiërogliefen
Literatuur
De kat en de jakbals
Reisverhalen
Sinube de Egyptenaar
De schipbreukeling
Het hoofd en de maag (een fabel)
De berisping van Amasis
Verhalen over magie
De scheiding der wateren
De profetie van Dedi
Het bezoek van de godinnen en Chnum
Lyriek en volkspoëzie
De ware geschiedenis van Setne en Se-Osiris
Se-Osiris
Een visioen van het dodenrijk Amenti
Het lezen van de verzegelde brief
De inhoud van den brief
Magie versus magie
De oorlog der magiërs
Hoe Setna de Assyriërs overwon
De boer en de pachter
De twee broers
Het verraad van Bitou's vrouw
De vervloekte prins
Ounamounou
Rhampsinites
Burgeroorlog in Egypte
Het gestolen kuras
Oorlogsverschrikkingen

Hulp voor Pakruru
Het kuras herwonnen
De geboorte van koningin Hatshepsut
Hoe Thutii de stad Joppa innam
De list

HOOFDSTUK VII - MAGISCHE PRAKTIJKEN

202

De ouderdom van de Egyptische magie
De dwalende geest
Het bezweren van goden
Machtsnamen
De juiste uitspraak
Een samenzwering van magiërs
Amuletten
Toverspreuken
De brabbeltaal van de toverkunst
Het verhaal van prins Setne
Setne's speurtocht naar het Boek van Thoth
Een damspel met de doden
Helende magie
Alchemie
De 'strontapotheek'
Metemapsychose (zielsverhuizing) of gedaanteverwisseling
Dromen
Het Droomvolk van Maleisië
Astrologie
Mummiemagie
De Egyptische begrafenisceremonie

HOOFDSTUK VIII - VREEMDE GODEN EN DIERGODEN: DE LATE PERIODE

224

Vreemde goden
Aziatische goden
Ashtoreth
Semitische en Afrikaanse invloeden
Heilige dieren
De Stier Apis
Het Apis-orakel
De Ram
De Krokodil
De Leeuw
De Leeuw als bewaker
De Kat

De Hond	
Het Nijlpaard	
Andere dieren	
De Ibis	
Heilige bomen	
De Lotus	
Godsdienst van de late periode	
Een reformatie	
Dierenverering	
De religie tijdens de Perzische overheersing	
De Ptolemaïsche periode	
De versmelting van Griekse en Egyptische ideeën	
<i>De overlevering van Serapis</i>	
Renaissance op het gebied der bouwkunde	
Veranderde voorstellingen van de onderwereld	
De godenschemering	
Hoofdstuk IX - DE EGYPTISCHE KUNSTEN	249
Werkelijk zo oud?	
De oudste Egyptische graven	
De Sfinx en de Zondvloed	
Het schildermateriaal	
De kunst tijdens het Nieuwe Rijk	
Invloed van de Egyptische kunst buiten Egypte	
De artistieke nalatenschap van Egypte	
De Egyptische kleurenharmonieën	
De grote eenvoud van de Egyptische kunst	
NAWOORD	264
NOTEN	265
OVER DE AUTEURS	267

Voorwoord

(Lewis Spence)

Dit boek bespreekt de religieuze geschiedenis van het oude Egypte in het licht van zijn hoogontwikkelde wetenschappen en mythologie. Weinig vroege archeologen waren vertrouwd met de elementaire wetten van deze wetenschappen, waardoor er misverstanden zijn ontstaan ten aanzien van het karakter en de attributen van veel van de godheden die in de Oudheid in het Nijldal werden vereerd. De stelling dat Egypte's religieuze denkbeelden beslist niet te verenigen zouden zijn met barbaarse en primitieve begrippen - enkel en alleen omdat ze Egyptisch en daarom als onbetwistbaar klassiek werden gezien - kan niet langer worden verdedigd ten opzichte van een modern publiek dat gewoon is voor zichzelf te denken.

Zo zal een stellingname als 'Er bestaat geen enkele relatie tussen de diergoden van Egypte en een totemistische oorsprong' in mijn betoog in een heel ander perspectief worden gebracht. Aangezien dit boek het soort denkbeelden omverwerpt dat onder anderen werd geschetst door Andrew Lang in zijn *Modern Mythology*, en door de antropoloog sir James Frazer (1854-1941) krachtig werd verdedigd, lijkt het mij essentieel dat ik mezelf vanaf al dit eerste begin in bescherming neem tegen de aantijging dat ik niet vertrouwd zou zijn met de egyptologie. Een boek als dit - dat probeert recente inzichten aangaande een veelbesproken onderwerp te verbreiden onder een breder publiek - vereist een wat meer populaire stijl dan die van de intellectueel-wetenschappelijke verhandeling. Dit uitgangspunt zal, daarvan ben ik mij welbewust, door bepaalde critici bij voorbaat als 'onwetenschappelijk' worden veroordeeld. De lange reeks van mijn boeken, handboeken en artikelen over mythen uit Mexico en Peru (zie *Over de auteurs*, achter in, G.G.) heeft echter de critici voorbereid op mijn werk in deze reeks, zodat over het algemeen wel werd toegegeven dat ik met het gezag van lange ervaring over deze thema's kan schrijven. Toch leek het me nodig uitdrukkelijk te verklaren dat het onderzoek op het gebied van hiërogliefen niet nieuw voor mij is. Ik heb dit onderwerp verscheidene jaren achtereen grondig bestudeerd, met inbegrip van die Semitische en Afrikaanse talen (zoals het liturgische Koptisch) die aan de Oud-Egyptische taal verwant zijn. Ik werd tot het grondig bestuderen van de Egyptische hiërogliefen verleid naar aanleiding van het fantastische schrift dat tot ontwikkeling kwam onder de Maya's van Midden-Amerika en, wat meer in het algemeen, in de archeologie van Mexico.

Hierbij heb ik veel steun gehad van mijn kennis van de Egyptische taal. Hoewel de bladzijden van dit boek niet zijn bezaaid met hiërogliefen (met het oog op de noodzaak de tekst toegankelijk te maken voor het grote publiek), maak ik toch aanspraak op voldoende kennis van het oorspronkelijke Egyptisch om de vertalingen die ik in dit boek presenteer te rechtvaardigen.

Desondanks heb ik ze niet ondernomen zonder raad en bijstand van hogere autoriteiten op dit gebied. Overal waar mijn inzichten in mythologische zaken nogal afwijken van die van de gevestigde egyptologische orde, probeer ik hen toch in linguïsti-

sche details niet te weerspreken. Hun veelal in de tijd van een mensenleven vergaarde kennis van de oorspronkelijke papyrusteksten in zowel hiërogliefen als het Demotische schrift verleent hun het gezag waarvoor ik graag het hoofd buig.

Niettemin meen ik - op grond van mijn gedegen onderzoek van lastige problemen op het gebied van de mythologie, die voor de wetenschap even essentieel zijn als de linguïstische en archeologische aspecten - bevoegd te zijn hier mijn persoonlijke visie daarop te ontvouwen, ook als deze niet strookt met die van autoriteiten met groot gezag op egyptologisch gebied. Zowel zij die zich verdiepen in de Egyptische mythologie en archeologie, als de lezers die zich aangesproken voelen door de glamour en mystieke ambiance waarin ze zijn gehuld, zullen ontdekken dat ik niet heb gearzeld bepaalde hypothesen over het karakter en de attributen van sommige mythische godheden - hypothesen die veelal als onomstotelijk worden beschouwd - in twijfel te trekken.

Dit geldt vooral voor mijn pogingen tot het reconstrueren van de natuur van Isis, Osiris, Thoth en allerlei andere godheden. Ook mijn opmerkingen over de totemistische oorsprong van sommige aspecten van het oude Egypte kunnen op weerstand stuiten, maar ik vertrouw erop dat het gezag van die autoriteiten op wier bijval ik kan steunen de kritiek op mijn argumentatie zal ontwapenen.

Niemand is bij machte om de vele trends en stromingen in de religie van Egypte volledig te overzien zonder enigszins vertrouwd te zijn met de geschiedenis, zeden en gebruiken van dit oude rijk. Daarom heb ik daarvan beknopte samenvattingen in de tekst van dit boek opgenomen en hier en daar de visie van de vroege Egyptische archeologie (tot het begin van de 20^e eeuw) belicht. Ik sta diep in het krijt bij professor William Garden Blaikie Murdoch (1880-1934), die op grond van zijn werk en invloed op de moderne kunsten befaamd was onder zijn studenten, vanwege zijn hulp en adviezen met betrekking tot het hoofdstuk over de kunst van het oude Egypte. Ook bedank ik mijn assistentes Katherine Nixey en Mavie Jack voor de bijzondere zorg waarmee zij waardevol materiaal voor mij vergaarden en orde hebben gebracht in de chaos, waarbij ze mij uiterst nuttige suggesties aan de hand hebben gedaan.

Lewis Spence 1915

INLEIDING

Het geheel van religieuze overtuigingen dat we hier voor het gemak de Egyptische 'religie' noemen, heeft meerdere duizenden jaren bestaan. Het heeft nagenoeg alle ontwikkelingsfasen doorlopen waarmee experts die zich bezighouden met de vergelijkende mythologie vertrouwd zijn. Zelfs de priesterlijke geleerden van het oude Egypte zijn er nooit in geslaagd om een pantheon van godheden te formuleren dat ook maar enige consistentie bezat, bijvoorbeeld door aan iedere godheid de hem of haar toekomende positie in de hiërarchie van de goden toe te kennen, compleet met het kosmologische of fysische domein waarover de desbetreffende godheid heerste.

Dit werpt de vraag op waarom moderne mythologen beter in staat zouden zijn om daadwerkelijk orde te scheppen in dit chaotische pantheon met zijn sterk verschillende bestanddelen. Het is uiterst moeilijk, zometijde onmogelijk om een verhelderend licht te laten schijnen over de mythische Gestaltes (d.w.z. de vele verschijningsvormen) van de honderden godheden die in het Nijldal werden vereerd. Toch ligt het antwoord op deze vraag voor de hand. Onze moderne vergelijkende godsdienstwetenschappen maken jaar na jaar vorderingen, zodat het licht daarvan langzaam maar zeker begon door te dringen in de duistere krotten van culten die vele duizenden jaren geleden werden aangehangen. Dankzij deze magische toverlantaarn, wonderbaarlijker dan zelfs de bedenkers van oosterse fabels zich konden voorstellen, kunnen we niet alleen in de verkoelende schaduw van de Egyptische tempelruïnes en piramiden wandelen, maar zelfs ook door het kronkelige labyrint van de Oud-Egyptische geest.

Dit doen we in het vaste vertrouwen dat het licht dat we meedragen ons tot op zekere hoogte een juist inzicht zal verschaffen in het millennia oude raadsel van dit mystieke rijk. Een van de eerste gedachten die bij ons opkomen, is dat - gelet op het brede gamma van godheden in de Egyptische religie - het verbazingwekkend zou zijn als er onder het Oud-Egyptische volk géén verwarring over hen was ontstaan! Dat deze verwarring heeft geheerst, blijkt bijvoorbeeld uit de Oud-Egyptische papyrusteksten, waarvan de auteurs overduidelijk grote moeite hadden met het nauwkeurig classificeren en/of omschrijven van de eigenschappen van bepaalde godheden. Naar de oorzaak van deze wazigheid hoeven we niet ver te zoeken. De godheden vermenigvuldigden zich in zo'n hoog tempo dat de geschriften uit de vroegste dynastieën 'slechts' de namen van 200 godheden vermelden, terwijl we in de latere Thebaanse herziening (of versie) van *Het Egyptisch dodenboek* bijna 500 namen van godheden aantreffen. Samen met de namen van de *neters* (die ten onrechte vaak godheden zijn genoemd, hoewel het mythologische natuurkrachten betreft) komen we zelfs aan 800 namen.

PLAATSELIJKE GODHEDEN

Een andere bron van verwarring is dat de religie in nagenoeg iedere grotere plaats in Boven- en Beneden-Egypte een bijna lokaal karakter aannam.

Zo kwam het dat de grote goden in de gouwen (Egypt.: *hesputs*) van Egypte onder vele verschillende namen werden vereerd. Ook de religieuze ritën veranderden vaak, en zelfs de legenden over hun oorsprong en avonturen namen telkens een andere vorm aan. Bovendien eerden de grotere steden ieder hun eigen specifieke beschermgod, uitgerust met de attributen van een of meer belangrijker of populairdere godheden. De religie van de stad waar de koning zelf resideerde, werd dan vanzelf de dominante godsdienst van het hele koninkrijk.

De tempel van deze centrale godheid werd als het ware het Mekka *avant la lettre* voor alle vrome Egyptenaren, want de hier aanbeden godheid bezette zo ongeveer de positie van Zeus in het Egyptisch pantheon. We zouden mogen verwachten dat, waar er zich in Egypte een uniforme cultuur, dito kunsten en een nationaal gevoel konden ontwikkelen, er ook een zekere uniformiteit en vereenvoudiging in de religie zou zijn ontstaan, zoals dat bij andere volken het geval is. Die eenwording is altijd uitgebleven. Zelfs de vele contacten met andere volken hebben niet de minste invloed gehad op het conservatisme van zowel de clerus als het gewone volk. In feite zouden we zelfs kunnen zeggen dat het volk nog veel conservatiever was dan het priesterdom. Van tijd tot tijd voerden de priesterlijke machtsblokken of de koning zelf - als belichaming van het goddelijke - veranderingen door in het religieuze beleid, of in geschriften van legendarische aard, al dan niet gesteld in het hiëratische schrift.

Er deden zich echter nooit grote veranderingen voor in het volksgeloof, uitgezonderd zo nu en dan een terugval naar een ouder element. Naarmate de dynastieën elkaar opvolgen, zijn we zelfs getuige van een groeiende theologische kloof tussen clerus en volk: de clerus wordt idealistischer, maar het volk blijft trouw aan de uiterlijke vorm van de dingen en symboliek van oudsher. De evolutie van de Egyptische religie moet zich in grote lijnen ongeveer net zo hebben voltrokken als de religies van andere volken. Iedere poging deze religie op een andere manier te verklaren is nagenoeg tot mislukken gedoemd.

Er zijn in het verleden uitgebreide verhandelingen verschenen met de pretentie een min of meer breed overzicht van de Egyptische mythologie te geven en de diepere betekenissen ervan te hebben ontraadseld. Helaas blijken de schrijvers van sommige verhandelingen ontoereikend toegerust om mythologische problemen op te lossen, hoe groot en bewonderenswaardig hun kennis van hiërogliefteksten en het vertalen ervan ook mag zijn. Het doorgronden en toelichten van iedere mythe vereist specifiek gericht training. Hierbij is een langdurige vertrouwdheid met de kenmerken van vroege religies in hun vele uiteenlopende vormen essentieel. Zo verklaarde een groot egyptoloog eens in zijn werk eerlijk dat hij van mythologische processen weinig weet. Dat verhinderde hem echter niet te verklaren dat hij de 'Egyptische religie weergeeft zoals deze zich voordoet aan de onbevooroordeelde waarnemer die niet al te vertrouwd is met de vergelijkende godsdienstwetenschappen'. Een andere vroege egyptoloog van naam schrijft op oppervlakkige manier over het totemisme en beweert dan met stelligheid dat een dergelijk systeem in het Nijldal nooit kan hebben bestaan. Dit soort ongerijmdheden zal op de daartoe geschikte plaatsen nader worden besproken.

De uit oudere en primitievere cultusvormen voortgekomen Egyptische religie - cultusvormen die zonder enige twijfel van Afrikaanse oorsprong waren - handhaafde zich tot aan de honderdjarige overheersing door de Hyksos (1700-1600 v.Chr.). Hier-

na wordt de verering van de zon in deze of gene vorm de officiële staatsreligie van het land. Anders gezegd, alle hoofdgoden waren op de een of andere manier geïncorpo-reerd door - of vereenzelvd met - de centraal staande idee van een zonnegod.

De religie van het Middenrijk én die van het Nieuwe Rijk was echter in even grote mate de vrucht van filosofisch denken als de latere Griekse mythen, maar ze was - voorzover we dit thans kunnen nog beoordelen - lang niet zo kunstzinnig of succesvol. Hoewel we in teksten talloze verwijzingen naar bepaalde mythen vinden, schitteren deze mythen zelf in de Egyptische literatuur bijna geheel door afwezigheid. Onze voornaamste (maar niet al te betrouwbare) bron van religieuze verhalen uit het oude Egypte is nota bene *De Iside et Isiride* van de historiograaf en filosoof Plutarchus (46-120 n.Chr.) uit Griekenland. Verondersteld wordt nu dat deze mythen onder het volk zo overbekend waren, dat het op schrift stellen ervan (voor zo'n door en door religieuze populatie) als overbodig werd gezien. Hierdoor is helaas een onmetelijke schat aan kennis voor het nageslacht verloren gegaan. Aangezien een volledige kroniek van het doen en laten van Egypte's godheden ontbreekt, stellen we ons noodgedwongen tevreden met het vergaren van fragmentarische informatie uit papyri en andere teksten, in de hoop dat het ineen passen van deze fragmenten ons toch een schijn van overzichtelijkheid en authenticiteit zal opleveren.

HET ANIMISME

Algemeen wordt erkend dat de Egyptenaren - net als andere volken uit de Oudheid - zonder het normale proces van religieuze groei nooit een religie hadden kunnen ontwikkelen. Aan de hand van talloze min of meer sterke vingerwijzingen ontdekken we dat deze religie allereerst een animistische fase heeft doorgemaakt.¹ De term animisme verwijst naar het filosofische, religieuze of spirituele concept dat zegt dat niet alleen mens en dier een *anima* (ziel) hebben, maar ook planten en rotsen of natuurverschijnselen als onweders, bergen, rivieren enzovoort. Al in een vroeg stadium van menselijk bewustzijn ontstond het geloof in een *ziel*: dat mysterieuze hogere zelf dat zelfs al onder de oudste samenlevingen werd gekend.

Het fenomeen slaap, de terugkeer van waakbewustzijn na de slaap en vooral ook de vreemde ervaringen en avonturen die we geregeld in dromenland opdoen, moeten onze oudste voorouders welhaast tot de conclusie hebben gedwongen dat hij of zij een tweede (of hoger) Zelf bezat. Dat deze secundaire vorm van de mens de dood van het stoffelijk lichaam overleeft, is eenvoudigweg een logisch verlengstuk van dit concept. Welke aanwijzingen zijn er nu dat ook de oudste bewoners van Egypte deze animistische fase werkelijk hebben doorgemaakt? Vanuit het geloof in een ziel was het volkomen logisch dat de mens ook in elk object of natuurverschijnsel een levende entiteit zag. De animistische geest kende ook aan bomen, rivieren en winden het vermogen tot rationeel denken en spreken toe. Hoe valt het aan te tonen dat de oude Egyptenaren dachten dat alle dingen een bewuste geest/ziel en een eigen individualiteit bezaten? Ten eerste is er het vroeg-Egyptische geloof dat de mens zelf een ziel bezat. Het symbool voor de ziel (de *Ba*) is een vogel met een mensenhoofd. Deze voorstelling van de ziel als een vogel is vrij algemeen onder vroege culturen.

Voor natuurvolken was de vogel altijd een mysterie vanwege zijn magisch vermoen tot vliegen. Vogels bevolkten het hemelruim waar de godheden geacht werden te wonen, en vogelzang werd vergeleken met menselijk spraakvermogen. Vanuit die visie op de ziel ontstond de idee van de gevleugelde boodschapper der goden. In het oude Egypte was Thoth deze boodschapper, in Griekenland de Driewerf Grote Hermes, in het christendom de aartsengel Gabriël, in India de olifantsgod Ganesha (geen vleuels). Dit verklaart waarom tal van bovennatuurlijke wezens in alle mythologieën ter we eld vleugels hebben. De Indianenstammen in de Amerika's dachten dat vogels de ziele zielen van hun overledenen waren. Zo geloofden de Powhatan-Indianen uit Virginia dat de ziel van hun overleden chiefs na hun dood in een vogel overging.

De Azteken meenden dat de geest van hun gesneuvelde krijgslieden de vorm van een kolibrie aannam en dan in het licht van de zon van bloem naar bloem fladderde. Volgens K. von der Steinen² geloven de Boros-Indianen in Brazilië eveneens dat de ziel de vorm heeft van een vogel en tijdens de slaap het lichaam in die vorm verlaat. Daarentegen stellen de Bilquila-Indianen van British Columbia zich voor dat de ziel in de vorm van een ei resideert in de hals: als de schaal van dit ei breekt, kan de ziel ontsnappen en sterft de stoffelijke mens.

Een Melanesische sjamaan zou de gewoonte hebben gehad zijn ziel in de vorm van een adelaar uit te zenden om te zien wat er aan boord van voorbijvarende schepen gebeurde. Plinius (24-79 n.Chr.) vermeldt dat getuigen bij het overlijden van Aristes van Proconnesus zagen hoe zijn ziel via de mond zijn lichaam verliet, in de vorm van een raaf. Overeenkomstige voorstellingen leven in zo ver uit elkaar gelegen streken als Bohemen en Maleisië. Deze gelijksoortige voorstellingen bewijzen dat de oude Egyptenaren zich zeker niet als enigen de ziel in de gedaante van een vogel voorstelden. Dit concept is eigen aan de natuur van het animisme. Er zijn echter nog veel andere concrete voorbeelden te geven van het feit dat de Egyptische religie deze fase van religieuze activiteit doorlopen heeft.

In de oudste Egyptische graven en ook elders zijn vaak grafgraven gevonden die opzettelijk gebroken zijn, kennelijk met de intentie om hun geest te bevrijden, zodat deze zich met de ziel van hun eigenaar kon verenigen. In de *Osirismythe* lezen we dat de sarcofaag van deze mythische koning, die na zijn gewelddadige dood in Byblos belandde, omstrengeld werd door de takken van een woudreus. (Dit is waarschijnlijk de neerslag van de Oud-Egyptische animistische verering van alle bomen.

Ook in de papyrusteksten stuiten we dikwijls op uitspraken die uitsluitend uit een vroege vorm van animisme te verklaren zijn. Zo werd iedere poort (van de Zeven Poorten) in het hiernamaals bewaakt door een bewuste wachter, die de poort alleen met de juiste bezweringen mocht openen.

In hoofdstuk LXXXVI van de *Papyrus van Ani* wordt de Zonnevlam aangesproken als een individu, net als de veerboot van Ra in hoofdstuk VLII van die tekst. 'Ik ben de knoest van de tamarinde,' zegt de dode in dit hoofdstuk, verwijzend naar de boom waarvan de takken zich om Osiris' sarcofaag hadden gewonden. Dit zijn stuk voor stuk animistische uitspraken. Zelfs een vluchtige blik op representatieve Oud-Egyptische teksten zou ons zonder moeite nog veel meer voorbeelden ervan aan de hand doen. Ook de magie die in latere perioden in het Nijldal werd beoefend, was tot op zekere hoogte een restant van dit animistische geloof.

Het fetisjisme³ nam een belangrijke plaats in de Egyptische voorstellingswereld in. Veel godheden zijn uitgebeeld met de fetisjen waaruit ze oorspronkelijk zijn voortgekomen. Zo is de pijl van Neith zuiver fetisjistisch (ik zal dit dadelijk toelichten), net als de attributen of symbolen van Min en andere godheden. De term *fetisjisme* - een thema waarover ik in mijn *Mythen en legenden van Noord-Amerikaanse Indianen* uitvoerig heb geschreven - verwijst in feite naar het gebruiken van kleine of grote voorwerpen van kunstmatige of natuurlijke aard waaraan eigenschappen als bewustheid, een eigen wil en zelfs bovennatuurlijke krachten worden toegeschreven. Kortom, een fetisj is een concreet object dat als *behuizing* dient voor een rondzwervende geest die er zijn intrek in heeft genomen. Ook de amuletten die door vrijwel iedere dode of levende Egyptenaar werden gedragen, waren nog resten van dit fetisjisme.

Alle amuletten hebben deel aan de aard van het fetisjisme en er wordt dikwijls over beweerd dat ze de drager geluk zouden brengen. Net zoals de leden van geïsoleerd levende stammen geloven dat de machtige geest die over hen waakt in een draagbare amulet resideert, kan ook de moderne mens geen afstand doen van de idee dat een amuletje aan een armband hem geluk zal brengen. Veel amuletten stellen een god voor, zoals het gespsymbool waarmee de drager de permanente bescherming van de godin Isis afsmeekte. Het Heilige Oog belichaamde Horus, terwijl het symbolische gebaar van parallelle vingers wellicht nog een rudimentair restant is van de fetisjistische vingerhalsketens die onder sommige natuervolken worden gedragen.

Veel egyptologen uit de 19e eeuw stelden dat het *totemisme* nooit een element in de religie van het oude Egypte is geweest. Totemisme laat zich definiëren als de voorstelling en exploitatie van - en de afstemming op - de vermeende mystieke verbondenheid tussen enerzijds het individu of de stam en anderzijds de bovennatuurlijke krachten of geest in hun omgeving. De *fetisj* staat tot op zekere hoogte in dienst van zijn eigenaar: het is een geest die ertoe is verleid zijn intrek te nemen in een stoffelijk object om het heil van het individu of de totale gemeenschap te bevorderen. Daarentegen is een individueel of gemeenschappelijk *totem* een beschermer of hogere macht, meestal uitgebeeld in de Gestalt van een bepaald dier of een boom. Het fundamentele verschil tussen individuele en gemeenschappelijk totems is onduidelijk, maar voor ons doel kunnen we volstaan met een bespreking van de collectieve vorm. De bekendste bestrijder van de oude hypothese dat sommigen Oud-Egyptische godheden van totemistische oorsprong zijn, was dr. E.A. Wallis Budge. In zijn *Gods of the Egyptians* schreef hij:

Inmiddels lijken de etnologen het erover eens te zijn dat er drie hoofdredenen zijn die de mens ertoe hebben gebracht dieren te vereren. Dat wil zeggen, ze hebben het dier als dier, de belichaming van een god of de voorouder van de stam vereerd. Er is geen enkele reden om eraan te twijfelen dat de eerste Egyptenaren uit de Oude Steentijd dieren vereerden als dieren - en daarmee uit.

Echter, geen van die uitspraken komt ook maar in de buurt van een *definitie* van totemisme. De vraag of de Egyptenaren dieren als representanten van de voorouders van de stam of als totems aanbaden, heeft geleid tot controverses. Dat is niet verwonderlijk, want het is een lastig onderwerp.

De hypothese dat totems stamvoorouders zouden belichamen, wordt tegenwoordig toch in twijfel getrokken. Een eigentijdse definitie van het begrip totem vinden we in *Wikipedia* (maar wel voorafgegaan door de waarschuwing dat dit artikel nog verificatie vereist):

Een totem is een dier, voorwerp of symbool dat een plant of dier belichaamt en fungeert als een embleem voor een groep mensen, bijvoorbeeld een clan, stam, familie of een aantal verwanten, dat hen moet herinneren aan hun voorouderlijk of mythisch verleden.

Dr. Budge:

We weten dat veel standaarden van de Egyptische gouwen te herkennen zijn aan de figuur van een vogel of dier, zoals de Valk, de Stier, de Haas enzovoort. Het is echter onduidelijk of deze standaarden bedoeld waren als totems of niet.

De vogel of het dier bovenop zo'n gouwstandaard is zeker niet bedoeld als fetisj, of als de belichaming van een voorouder: het was eenvoudigweg een weergave van het dier dat - of de vogel die - als beschermgod van de desbetreffende gouw door zijn inwoners werd vereerd. Deze veronderstelling lijkt gewettigd, omdat het doden van dit 'heilige' schepsel binnen de grenzen van de gouw als een misdrijf werd gezien.

Overal ter wereld worden totems afgebeeld op banieren, stèles en schilden en is het streng verboden dergelijke dieren te doden. Budge verklaart bovendien dat de totemistische hypothese 'wellicht de verklaring zou kunnen vormen van bepaalde feiten inzake de verering van bepaalde dieren door geïsoleerd levende stammen in sommige delen van de wereld'. Naar zijn mening 'kan dit echter geen verklaring vormen voor de dierenverering in het oude Egypte'.

Dit werpt de vraag op waarom alleen Egypte immuun zou zijn geweest voor de invloed van het totemisme... Budge vervolgt, bij wijze van definitieve afwijzing van de totemistische hypothese: 'Op gouwstandaarden werden naast een dier of vogel ook andere objecten als goddelijk werden vereerd, óf ze werden gezien als symbolen voor lokale godheden die in een gouw werden vereerd. Inderdaad zien we op bepaalde gouwstandaarden heuvels, pijlen, vissen en dergelijke afgebeeld.'

Deze objecten, zo lijkt dr. Budge te willen zeggen, kunnen onmogelijk fetisjistisch of totemistisch zijn. Hij kan bijvoorbeeld geen plausibele reden vinden voor een relatie tussen die heuvels en een godheid. Toch hebben we het niet over een complex mythologisch vraagstuk.

In veel delen van de wereld zijn bergen - alleen of in groepsverband - objecten van verering (zoals de berg Kailas in Tibet, of de Olympus in Griekenland, de berg Carmel in Israël of de berg Sinā in de gelijknamige woestijn). Zo'n berg kan worden vereerd als de verblijfplaats van een of meer goden, of de geboorteplaats van een stam. Zo zegt de Indiaanse auteur Salcamayhua uit Peru dat iedere lokale stam of *Ayllu* haar eigen *paccarisca* (bakermat) vereerde. Veel *paccarisca*'s waren machtige bergen, door het volk bijvoorbeeld vereerd in de volgende gebedsformule:

*Gij zijt mijn geboorteplaats;
Gij zijt de Bron van mijn leven:
bescherm mij tegen het kwaad,
O Paccarisca!*

Uiteraard waren zulke bergen ook de residentie van een orakel, zoals dat mogelijk ook met de bergen op de gouwstandaarden van Egypte het geval was. Dat ze als zodanig werden gezien of eenvoudigweg om zichzelf werden vereerd, in plaats van als de verblijfplaats van een godheid, lijkt aan te tonen dat ze daarom op een standaard werden afgebeeld. Ook kan Budge het symbool van twee pijlen die met de punt tegen elkaar aan zijn gelegd, waarbij de dubbele veren naar buiten wijzen, niet in symbolische zin verklaren. Configuraties van zulke pijlen zijn in allerlei delen van de wereld algemeen als *fetisjen*.

Zo staat - onder de Cheyennes, die de Plains van Noord-Amerika bewoonden - een symbool van vier heilige medicijnpijlen voor het wettenstelsel van de stam, een *palladium* dat zij volgens hen al vanaf het begin van de wereld hebben gehad. Tot in 1904 vervulde dit symbool een rol in de ceremoniën van de stam. Zij hadden een uitvoerig ritueel dat Het vervaardigen van de Pijlen heette. Dit oeroude ritueel werd uitgevoerd door een medicijnman die - als Hoeder van de Grote Fetisj - een bijzondere positie bekleedde.⁴

Er zijn echter nog veel meer overtuigende aanwijzingen voor het totemistisch karakter van een aantal Egyptische godheden. Zo is het glashelder dat de godin Bastet (een antropomorf lichaam, maar met de kop van de Kat), die voorheen altijd in de lichaamsvorm van een kat werd vereerd, oorspronkelijk een kattotem is geweest. De Krokodil werd gezien als de incarnatie van de godheid Sebek, die in een meer nabij Krokodilopolis resideerde. Ra en Horus worden uitgebeeld met de kop van de Valk en Thoth met de kop van de Ibis. Anubis had de kop van de Jakhals. Dat sommige van deze emblemen van totemistische oorsprong zijn, staat buiten kijf. Het was echter een in verval geraakt totemisme, waarin het meer primitieve geloofssentiment gefocust was op bepaalde dieren die als goddelijk werden gezien. In de loop der tijden hebben ze het karakter van volwaardige godheden gekregen.

De Oud-Egyptische legers voerden al standaarden mee waarop hun totemistische dieren waren afgebeeld, net zoals de inheemse bewoners van Upper Darling (in New South Wales, een deelstaat van Australië) hun totems altijd in schilden graveerden, of zoals meerdere Amerikaanse Indianenstammen in tijden van oorlog stokken meevoerden, opgesmukt met stukken boombast en bont beschilderd met hun diertotems.

De Griekse geschiedschrijver Diodorus van Sicilië (90-30 v.Chr.) verwijst naar een goed voorbeeld van een beschermend totem. Hij schrijft dat er in Egypte een verhaal in omloop was waarin een koning gered werd door de Krokodil. Hierover later meer.

Tot slot: in veel Egyptische gouwen was het verorberen van bepaalde dieren taboe, ook een betrouwbare aanwijzing voor het bestaan van totemisme. Van de realiteit ervan hadden we geen beter bewijs kunnen vinden. Er is echter geen reden te denken dat dieren in latere tijden in Egypte nooit om andere dan totemistische redenen zouden zijn vereerd. Dit laatste mag dan misschien een relik van totemisme zijn, maar waarschijnlijker had deze verering een overwegend symbolisch karakter. Zelfs waar de

bijbehorende geloofsovertuigingen en rituelen van het totemisme onherkenbaar zijn geworden, kan het totemdier zijn lichamelijke vorm hebben behouden, in plaats van een gedeeltelijk menselijke gedaante te verwerven.

Zelfs begin 20e eeuw was er nog een Noord-Amerikaanse Indianenstam die een paardtotem vereerde, maar dat totem was al hard op weg zich te ontwikkelen tot een volwaardige godheid, hoewel de oorspronkelijke lichaamsvorm behouden blijft. Ook het vermogen van Egyptische goden om zich door middel van magische uitspraken abrupt te transformeren tot een dierlijke vorm, is een welsprekend getuigenis van hun totemistische oorsprong.⁵ Er is wel beweerd dat niet alleen afzonderlijke dieren, maar zelfs *alle* dieren van een soort in sommige Egyptische gouwen als heilig werden beschouwd. 'In dergelijke gevallen,' zo schreef dr. A. Wiedemann in zijn *Geschiede Egyptens* (Leipzig 1880), 'werden dieren niet als godheden vereerd, maar eenvoudigweg als schepselen die de bijzondere gunst van de goden genoten'. Omdat dit exact datgene is wat zich voltrekt onder volken die nog altijd in het totemistische stadium verkeren, houdt deze bewering geen steek.

SCHEPPINGSMYTHEN

Atum

Atum was de grote oergod die in de primordiale wateren zweefde en uit zichzelf alle elementen van de schepping en vormen van bestaan schiep. Zo werd het element Ruimte [met daarin hemel en aarde] geschapen. Ook werd de tijdcyclus geactiveerd en werd de lineaire tijd - als gevolg van het ontstaan van de aardse bestaanswereld en de tijd in het hiernamaals - op gang gebracht.

De Egyptenaren beschouwden mensen en goden als de tranen van Atum. In zijn voornaamste heiligdom, de immense Atum-tempel te Heliopolis, is deze primordiale god antropomorf uitgebeeld met de dubbele kroon van Boven- en Beneden-Egypte, en als de avondzon, de zonnegod die in de loop van de dag oud was geworden. Atum was de hoofdgod van de 8e Gouw en vormde daar een drieëenheid met de katgodin Bastet en de god Maähes, respectievelijk een dochter en zoon van Atum.

Er zijn in Egypte diverse scheppingsverhalen ontdekt aan de hand waarvan we de Egyptische voorstellingen inzake het begin van de wereld en ook het ontstaan van de mensheid kunnen reconstrueren. Over dit onderwerp schrijft Karl-Rüdiger Mai in zijn *Verborgene religies: universele rituelen en symbolen* (Ankhhermes, 2014):

Homo sapiens, die beslist wilde weten waar hij vandaan kwam [...] was op zoek naar die mysterieuze Schepper die later door de Egyptenaren Atum, de grote god van het oerbegin, werd genoemd. Het ontstaan van de wereld was alleen te verklaren op basis van het geloof dat er een almachtige Schepper existeerde. Heelheid kan alleen ontstaan uit eenheid, zodat de wereld alleen uit één God kon zijn voortgekomen, en niet uit een veelvoud van goden. [...] Over Atum wordt gezegd:

*Gij waart toen nog niets geworden was,
Gij zult zijn als alles is vergaan.*

In de *Piramideteksten* vinden we de namen van acht primordiale goden die als de oorspronkelijke medescheppers en vormgevers van het universum werden gezien. De god Nun (oerwateren) en zijn gemalin Nut waren de scheppers van het firmament en de daaruit afkomstige regen. Hehu en Hehut lijken het element Vuur te belichamen, en Kekui en Kekuit duisternis boven de oeroceaan. Kerh en Kerhet schijnen als belichamingen van respectievelijk de nacht en chaos te zijn beschouwd. Zoals gezegd hebben mannelijke primordiale goden de kop van de Kikker (net als tal van andere bovennatuurlijke wezens elders op aarde)⁶; de primordiale godinnen van Egypte hebben de kop van de Slang.

Deze context doet mij sterk denken aan de godheden die worden genoemd in de *Popul Vuh*, het scheppingsverhaal van de Kiche-Indianen van Guatemala. Twee van deze goden, de mannelijke Xpiyacoc en vrouwelijke Xmucane, worden daarin omschreven als 'oeroude, met vederen bedekte Slangen'. Ook in dit scheppingsverhaal is sprake van levenskiemen die in volslagen duisternis tot ontwikkeling kwamen - een thema dat kenmerkend is voor scheppingsverhalen in tal van mythologieën overal ter wereld, zoals ook geldt voor de scheppingsverhalen met watergoden in Amerika en Australië. Ook is dit element kenmerkend voor scheppingsverhalen in tal van mythologieën overal ter wereld. Zo bevat een papyrus uit 312 v.Chr. (British Museum) een aantal hoofdstukken van magische aard. Deze zijn bedoeld om Apophisi, de demonische monsterslang van de duisternis, te vernietigen. Deze papyrus bevat zelfs twee versies van het Egyptische scheppingsverhaal, waarin de wijze waarop de zon zou zijn ontstaan wordt besproken. Volgens het eerste scheppingsverhaal transformeerde Ra zich tot zijn verschijningsvorm Chepera, de god die aan wie het vermogen tot scheppen werd toegeschreven. De zonnegod verklaart dat hij nieuwe dingen schiep uit de dingen die hij al geschapen had, en dat ze voortkwamen uit zijn mond. Hij verklaart:

De hemel bestond nog niet en ook de aarde was nog niet geworden, noch waren er de kruipende gedierten ontstaan, maar Ik riep ze uit Nun in aanschijn, vanuit een toestand van roerloosheid.

Dit zou impliceren dat Chepera al het leven in het universum schiep uit de materie die was voortgekomen uit de waterige afgrond van Nun. Chepera vervolgt:

Ik vond geen enkele plaats waar Ik kon staan. Ik formuleerde uit mijn hart een magische spreuk en legde daarmee een fundament in Maät. Zo schiep Ik iedere vorm. Ik was de Ene; ik had de god Shu nog niet uit mezelf voort geroepen, noch had Ik de godin Tefnut uit mijn mond gespuwd. Er was geen ander wezen dat met Mij samenwerkte.

Het woord *maät* heeft de betekenissen van wetmatigheid, ordening en regelmaat. De verwijzing naar een 'magische spreuk uit het hart' leidt tot de conclusie dat Chepera in het scheppingsproces gebruikmaakte van magie of - in de tekstuele terminologie - de wereld schiep *vanuit een gedachte*. Vervolgens onthult de god Chepera dat talloze dingen vanuit de grond van zijn hart in het aanschijn werden geroepen. Echter, de zon - het Oog van Nun - was achter Shu en Tefnut verborgen. Pas na een schier oneindige pe-

riode werden deze twee wezens of Kinderen van Nun uit de watermassa's gewekt, en brachten zij het Oog van hun Vader mee. In dit verband zien we dat de zon - in de vorm van een Oog - volgens de oude Egyptenaren een zekere affiniteit heeft met water, wellicht omdat water de zon weerspiegelt. (In onze tijd, de 21e eeuw, *weten* we dat er in de kern van de zon - die een temperatuur heeft van ca. 15 miljoen graden Kelvin - continu fusiereacties plaatsvinden waardoor waterstofkernen [protonen] worden omgezet in heliumkernen [alfadeeltjes]. Per seconde wordt circa 700 miljoen ton *waterstof* omgezet in 596 miljoen ton helium. Wisten de oude Egyptenaren wellicht dat er *waterstof* aan het kernfusieproces in de zon te pas komt?)

Over een metafysisch oog gesproken: de Noordse oppergod beloofde Odin (Wodan) de reus Mimir, de behoeder van de Bron van Wijsheid, 'een Oog, in ruil voor een slok uit deze bron'. (Heilige bronnen, ook bekend vanwege hun reputatie dat ze blindheid konden genezen, zijn in de regel verbonden met mythen over heiligen die hun gezichtsvermogen opofferden.)⁷ Kortom, toen Shu en Tefnut uit de oeroceaan Nun oprezen, brachten zij het Oog van Nun mee. In deze context belichaamt Shu vermoedelijk het daglicht, en Tefnut vochtigheid.

Chepera weende overvloedig, en uit de vele tranen die hij vergoot ontstonden man en vrouw. Vervolgens schiep deze god nog een tweede Oog, naar alle waarschijnlijkheid de maan. Hierna schiep hij planten en kruiden, reptielen en het kruipend gedierte. Uit Shu en Tefnut kwamen Geb en Nut voort, en ook Osiris en Isis, Seth en Nephthys, en vervolgens baarde Isis Horus. Samen vormen zij de grote goden van Heliopolis, de hoofdstad van de 13e gouw van Beneden-Egypte. Dit bewijst overduidelijk dat het latere deel van het verhaal op zijn minst door de Thebaanse priesters moet zijn bedacht. Er is echter, zoals gezegd, nog een tweede versie - volgens de verdeders van Osiris het ware scheppingsverhaal. Chepera valt als het ware met de deur in huis door meteen te verklaren dat hij niemand minder is dan Osiris, de bron van primordiale materie. Osiris zelf verklaart dat hij 'in den beginne helemaal alleen bestond'. Uit de roerloze afgrond Nun schiep hij een goddelijke ziel. Anders gezegd, hij schonk de primordiale afgrond een ziel. Hierna verhaalt de mythe woord voor woord dezelfde gang van zaken als in de mythe over Chepera's scheppingswerk. Met dit verschil dat Nun in Versie 2 tot op zekere hoogte wordt vereenzelvigd met Chepera, terwijl Osiris verklaart dat zijn Oog, de zon (of betreft het misschien een onbekende planeet in het sterrenbeeld Grote Hond, met Sirius als helderste ster aan de nachtelijke hemel?), gedurende een oneindig lange periode was overdekt met struikgewas. Vervolgens wordt de mensheid geschapen, volgens een proces dat sterk overeenkomt met de beschrijving ervan in Versie 1.

Uit beide scheppingsverhalen kan worden opgemaakt dat de Egyptenaren geloofden dat er in een primordiale afgrond een eeuwig wezen huisde, waarin het geen grond onder de voeten kon vinden. Een goddelijk wezen dat de watermassa die het omgaf een ziel schonk en toen de aarde schiep door zijn hart te bezweren met een idee, magische spreuk of gedachte uit zijn bewustzijn. De aarde gaf hem grond onder de voeten.

Nu schiep hij de godheden Shu en Tefnut (die op hun beurt de ouders werden van het gezelschap der grote goden); en verdreef hij de kosmische duisternis door uit zijn ogen de zon en de maan te scheppen. Na deze grootse scheppingsdaden volgde het bijna onbewust scheppen van mannen en vrouwen, via een proces dat 'wenen' werd

genoemd, gevolgd door de meer doelgerichte schepping van vegetatie, reptielen en sterren. We hebben hier te doen met het restant van een nogal primitieve scheppingsmythe dat meer weg heeft van de onbeholpen voorstellingen van Indianenvolken dan van enig ander concept waarvan mag worden aangenomen dat het uit het bewustzijn van het oude Egypte is voortgekomen. Echter, alle religieuze systemen zijn voortgekomen uit zulk weinig belovend materiaal. Hoe intensief ook wordt geprobeerd aan te tonen dat de oude Egyptenaren in dit opzicht anders waren dan andere prehistorische gemeenschappen, al gauw zal blijken dat deze verdediging door de meedogenloze artillerie van de nuchtere feiten aan flarden zal worden geschoten. De *Piramideteksten* bevatten veel verwijzingen naar talloze andere goden, waarvan sommige naamloos lijken te zijn geweest. Zo lezen we in de tekst van koning Pepi I (2335-2285 v.Chr.) een lofzang op een god met vier gezichten die stormen brengt. Dit lijkt een god van wind en regen te zijn, wiens vier gezichten naar de vier punten van het kompas keken, waaruit de winden waaien. In feite blijkt dit al uit de context.*

DE ENNEADEN

In de *Piramideteksten* wordt geregeld melding gemaakt van diverse godengroepen, die elk uit negen godheden bestaan. Een van deze groepen (*enneaden*) stond bekend als de Grote Enneade; met een Kleine Enneade als tegenhanger. Ook was er sprake van de Negen Goden van Horus. Onduidelijk is of er een verband bestond tussen dit laatste negental en de andere enneaden. Ook vinden we in de *Piramideteksten van Teti* (1e koning van de 6e Dynastie (2347-2337 v.Chr.) een dubbele enneade, die we ook tegenkomen in de *Piramideteksten van Pepi I*.

Het is mogelijk dat deze achttien goden eenvoudigweg identiek zijn met die van de Grote en Kleine Enneade. Zo stuiten we vervolgens in de *piramideteksten van Pepi I en Teti* (2321-2291 v.Chr.) op een derde gezelschap van negen goden, dat de officiële erkenning genoot van de clerus van Heliopolis (een oude stad, maar nu een buitenwijk van Caïro).

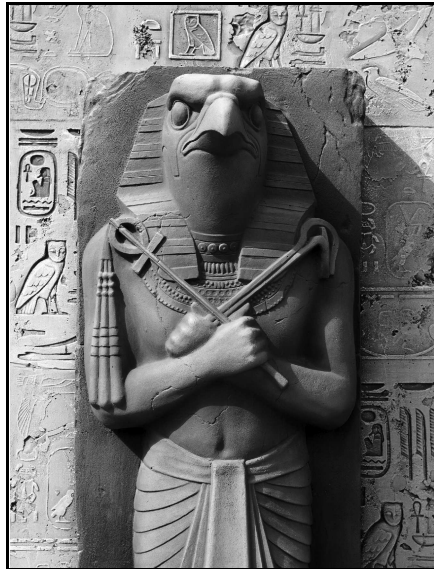
Deze drie gezelschappen van negen goden worden tevens vertegenwoordigd door zevenentwintig symbolen op rij voor het ene woord *neter* (zoals gezegd, door vroege egyptologen abusievelijk goden genoemd, terwijl het in feite natuurkrachten waren). Er is steeds sprake van een negental als het over goddelijke gezelschappen gaat. Dit houdt verband met de benaming enneade (Egypte.: *pesedt*). (In werkelijkheid omvat de Kleine Enneade *elf* godheden, ook al waren het er oorspronkelijk negen.)

Sir Gaston Maspero (1846-1916) opperde dat ze stuk voor stuk het resultaat van een ontwikkeling kunnen worden, vooral de eerste en de laatste. Een plaatsgebonden Enneade als die van Heliopolis kan heel goed een beschermgod hebben geïncorporeerd die van een andere gouw afkomstig was.

*De Grieken kenden de windgod Zephyrus, de westenwind. Zijn drie broers waren respectievelijk Boreas (noordenwind), Euros (oostenwind) en Notos (zuidenwind). Zo wordt er gezegd: 'Gij naamt Uw dierbare speer met dubbele punten en wierpt dit wapen dusdanig gericht dat het zich diep in de rivieroever boorde, net als de pijlen van Ra met hun dubbele greep [of] als de klauwen van de godin Maftet.'

Dat wil zeggen dat zo'n vreemde god misschien een van de plaatselijke goden verdrong of naast hem werd geplaatst. Ook kunnen er vreemde goden zijn geïncorporeerd in de Gestalt van de hoofdgod van een pesedt. Steeds als een godheid van elders opgenomen werd in een enneade, betekende dit dat ook alle godheden die in enigerlei relatie met hem of haar stonden werden geïncorporeerd, hoewel hun namen niet naast die van de oorspronkelijke leden werden genoemd.

Al tegen het begin van de 5e Dynastie (2504 v.Chr.) was dit pantheon tot volle wasdom gekomen; en er wordt nauwelijks aan getwijfeld dat de Egyptische religie dit pantheon te danken had aan de machtige clerus van Heliopolis. De derde pesedt heeft nooit een naam ontvangen. De eerste enneade bestond uit de goden Tem (Atum), Shu, Tefnut, Qeb, Nut, Osiris, Isis, Seth en Nephthys. Zo nu en dan wordt Horus aangeduid als leider van deze pesedt, en niet Atum. In de vermaarde *Piramidetekst van Unas* worden de namen van de godheden van de Kleine Enneade gegeven, maar dit betreft voor het grootste deel mindere godheden.

Horus, zoon van Osiris

Unas was de laatste farao van de 5e Dynastie, ook bekend als Wenis of Onnos; deze laatste naam wordt gebruikt in de lijst van 30 Dynastieën van de priester Manetho van Sebennytus (een stadje in de Nijldelta) De derde enneade wordt zelden vermeld en de namen van de bijbehorende neters zijn onbekend gebleven. Bekend is overigens dat Manetho (250 v.Chr.) toegang had tot de historische kronieken van de bibliotheek van Alexandrië. Aarde, hemel en onderwereld hadden ieder hun eigen godengroep of enneade. Hoogstwaarschijnlijk werden de drie enneaden met deze drie bestaansdomeinen geassocieerd. De samenstelling ervan varieerde van periode tot periode en ze werden vereerd in verschillende steden. De hoofdgod van een stad of gouw was echter

altijd tevens het hoofd van de enneade van een bepaald bestaansdomein, al dan niet samen met een andere godheid. Zo werd Atum als Tem (de hoofdgod) vereerd in Heliopolis, maar de priesters daar verbonden deze naam met die van Ra, zodat hij onder de dubbele naam Ra-Tem werd aanbeden. Uit de hiërogliefteksten van alle Egyptische tijdperken blijkt dat de hoofdgoden van een gouw of hoofdstad tot het laatst toe hun voorname positie behielden.

De verschillen tussen de gouwen hielden altijd meestal verband met de dominante bevolkingsgroep in de desbetreffende gouw en andere overwegingen. Voor de populatie van een gouw was de beschermgod - het hoofd van de plaatselijke enneade - hoe dan ook de hoofdgod. Het is duidelijk dat de cultus van zo'n godheid een nagenoeg zelfstandige religie vormde. Deze indeling van het land moet zich al in een vroeg stadium hebben voltrokken en heeft in hoge mate bijgedragen aan de instandhouding van de religieuze verschillen. De hoofdgod van een gouw verwierf zonder twijfel zijn of haar positie al in predynastieke tijden, zoals blijkt uit inscripties die ouder zijn dan de *Piramideteksten*. Ook het aantal Egyptische gouwen was in de loop der tijden onderhevig aan verandering, maar het gemiddelde aantal lijkt tussen de 35 en 40 te liggen. Het lijkt zinloos hier alle godheden van de verschillende gouwen op te sommen, daar hun identiteit in veel gevallen in nevelen is gehuld. Wel zal ik bij de bespreking van iedere bekende godheid vermelden in welke gouw hij of zij werd vereerd. In diverse gouwen werden dezelfde goden vereerd. Zo was Horus in maar liefst zes gouwen de hoofdgod, zoals ook geldt voor Hathor. Chnum werd vereerd in drie gouwen.

WAT DE EGYPTENAREN ONDER GODEN VERSTONDEN

De term waarmee in Egypte een goddelijke of natuurkracht of bovennatuurlijk wezen werd aangeduid, was *netjer*. De hiëroglief voor deze generaliserende term lijkt volgens de meeste egyptologen op een hakbijl met een lange steel. Sommige vroege archeologen hebben geprobeerd aan te tonen dat deze hiëroglief een rol geel linnen zou voorstellen waarvan het onderste gedeelte opgebonden of omsnoerd is, waarbij het kleinere, bovenste deel een flap moest voorstellen, vermoedelijk om het doek uit te rollen. Ook werd het mogelijk geacht dat deze hiëroglief een fetisj voorstelde - wellicht een in een doek gewikkeld lang dijbeenbot, dus geen bot zonder meer.

Van de meeste godheden die gedurende de eerste vier dynastieën werden vereerd is vrijwel niets bekend, voornamelijk bij gebrek aan informatieve documentatie. Sommige goden zijn ons echter bekend dankzij de Steen van Palermo, waarin meerdere lokale goden worden genoemd. Het is mogelijk dat bepaalde delen van *Het Egyptisch dodenboek* al tijdens de 1e Dynastie zijn *herzien*. Op deze basis kan worden betoogd dat de Egyptische religie, zoals deze uit latere teksten kan worden gereconstrueerd, nog in grote trekken overeenkwam met de vorm die zij in de loop van de eerste drie dynastieën had aangenomen, dus rond 4500 v.Chr.

Pas in teksten uit de 5e en de 6e Dynastie vinden we informatie over het Egyptisch pantheon - namelijk in de *Piramideteksten van Unas* (2367-2347 v.Chr.), *Teti*, *Pepi I* en andere koningen van het Oude Rijk. Omstreeks deze periode lijkt het eerste stadium van de Egyptische ontwikkeling te zijn begonnen. Ook is duidelijk dat de informatie in

deze piramideteksten is opgebouwd uit de ene laag van religieus denken en religieuze voorstellingen na de andere: dit was waarschijnlijk het oude erfgoed dat ontelbare generaties de bouwer van de desbetreffende piramide hebben nagelaten. In deze fascinerende teksten stuiten we op uitgekristalliseerde voorbeelden van primitief-religieuze elementen van animistische, fetisjistische of totemistische aard. Het betreft voor het grootste deel grafteksten die voornamelijk betrekking hebben op godheden van de onderwereld.

DE GODHEDEN IN DE *PIRAMIDETEKSTEN*

Om enig inzicht te verwerven in deze vroegste fase van religieus denken in Egypte is het noodzakelijk om kort de verschillende godheden die in de *Piramideteksten* worden genoemd onder de loep te nemen. We zullen ze voor het moment los van de rest van het Egyptisch pantheon beschouwen. Zo komen we niet in de verleiding deze begrippen aan te duiden met omschrijvingen als 'watergod', 'god van de donder', 'zonnegod' enzovoort. In dit vroege stadium rond 1910 stond onze egyptologie nog in de kinderschoenen en brak het inzicht baan dat in veel gevallen aan varianten of wordingsstadia van bepaalde godheden - die in geen geval op zichzelf stonden - een hogere status is toegekend dan ze in geen geval verdienden.

De goden van het Griekse en Romeinse pantheon zijn geschikte voorbeelden van godheden wier eigenschappen en attributen al vaste vorm hadden aangenomen. Dat maakt het legitiem te zeggen dat Mars de god van de oorlog was, of Pallas-Athene de wijsheidsgodin. Dit waren echter slechts de karakteristieken van de populairste godheden, die een voorname plaats in het bewustzijn van het volk innamen. Onderzoek heeft inmiddels uitgewezen dat het merendeel van de Griekse en Romeinse goden heel goed te herleiden is tot een vroegere vorm. Aan sommige van deze vroege godheden waren al allerlei eigenschappen toegekend; andere zijn echter een eenvoudiger vorm van het latere idool dat eruit is voortgekomen. Weer andere godheden, aan wie een bepaalde eigenschap werd toegekend, waren verbonden met natuurverschijnselen of krachten. Zo werden veel regengoden met donder en bliksem geassocieerd. Het attribuut van de pijl in de vorm van een bliksemstraal verwijst meestal naar een relatie met oorlogvoering of de jacht.

Alle maangodheden waren beheersers van neerslag en geboorte. Sommige regengoden heersten ook over de winden, de donder en de bliksem, de jacht, oorlog, de algemene agricultuur enzovoort. Als koning van het hemelgewelf kon de zonnegod gewoonlijk heersen over meteorologische verschijnselen. Hij was een god van groei en welstand (want goud heeft de kleur van zijn licht), maar ook was hij de beschermgod der reizigers, omdat hij zich langs de hemelboog verplaatst. Daarnaast bestierde de zonnegod nog tal van andere bestaansdomeinen.

Na verloop van voldoende tijd kan polytheïsme zich ontwikkelen tot een monotheïsme waarin één almachtige god over heel de natuur en het menselijk doen en laten heerst. Anders gezegd, één godheid kan zo populair worden - of de priesterkaste die hem 'dient' wordt zo machtig - dat alle overige culten op den duur door hem of haar worden overschaduwd en verdrongen. Omgekeerd kan er uit een vroeg-mono-

theïstische religie - die zelf uit een populaire fetisj of totem voortkwam - polytheïsme ontstaan.⁸ Dit kan gebeuren wanneer de diverse attributen van één enkele machtige god onder een volk - dat deels nog in het animistische stadium leeft - zo'n *persoonlijke* karakter aannemen dat het om afzonderlijke godheden lijkt te gaan. Dit feit zullen we voortdurend voor ogen moeten houden bij de bespreking van alle in de *Piramideteksten* genoemde godheden, waarvan sommige overduidelijk afgeleide vormen zijn, ook al is het tot op zekere hoogte onvermijdelijk tot een min of meer definitieve omschrijving te komen. Om die reden heb ik niet de ambitie om de eigenschappen of natuur van deze godheden volledig uit te diepen. Ik zal dus volstaan met een grove schets, om de lezer een algemeen idee te geven van het karakter van de Egyptische religie uit de tijd van de vroege dynastieën. De in de *Piramideteksten van Unas* genoemde godheden zijn:

- Neith (Net), een Gestalt die we als de belichaming van regen of neerslag kunnen zien, op grond van haar attribuut: de pijl, die de bliksem voorstelt;
- Horus, de god met de kop van de Valk, was vermoedelijk oorspronkelijk een valk-totem - een verschijningsvorm van de zonnegod waaruit hij zich mogelijk ontwikkelde of waarmee hij verwant scheen;
- Chepera ook in de Unas-teksten genoemd, is een andere Gestalt van de zonnegod. Zijn attribuut, de Scarabee, symboliseert hoe de zon langs de hemelboog 'rolt', net zoals deze woestijnkever een bolletje mest over het zand rolt om er haar eitjes in te leggen.
- Chnum (wart Samenvoeger of Vereniger betekent), de god met Ramskop, was vermoedelijk de totemistische god van een volk dat Egypte is binnengevallen. Dit volk had deze godheid ontwikkeld in een andere regio, namelijk als één grote en machtige god, waarna Egypte deze godheid met al zijn attributen in zijn religie opnam;
- Sebek, de god met de kop van de Krokodil; uit zijn speeksel was de Nijl ontstaan;
- Ra, de zonnegod;
- Ptah, de bouwmeester van het heelal, was in het Oude Rijk de vergoddelijking van de primordiale wereld in de enneadische kosmogonie. Zoals gezegd, wordt de in Memphis vereerde Ptah in de Steen van Palermo genoemd als scheppergod (*demiurg*), in plaats van Ra;
- Nun, de oerwateren van de hemel;
- Hathor, de Moeder der Moeders of Moeder aller Goden (Hathor betekent Huis van Horus).
- Naast Ra en Ptah worden er in de *Piramideteksten van Unas* en *Teti* nog twee andere Gestalten van de zonnegod genoemd, waarover later meer.

VROEGE BEGRAFENISSEN

De religieuze leer van het oude Egypte ging ervan uit dat het grofstoffelijk lichaam na de dood in stand moest worden gehouden. De begrafenisgewoonten uit de vroegste tijd verschaffen ons veel inzicht in de aard van dit geloof. Het lichaam van de overledene werd in een zodanige houding begraven, dat het lijkt alsof het voor de teraardebestelling werd dubbelgevouwen.